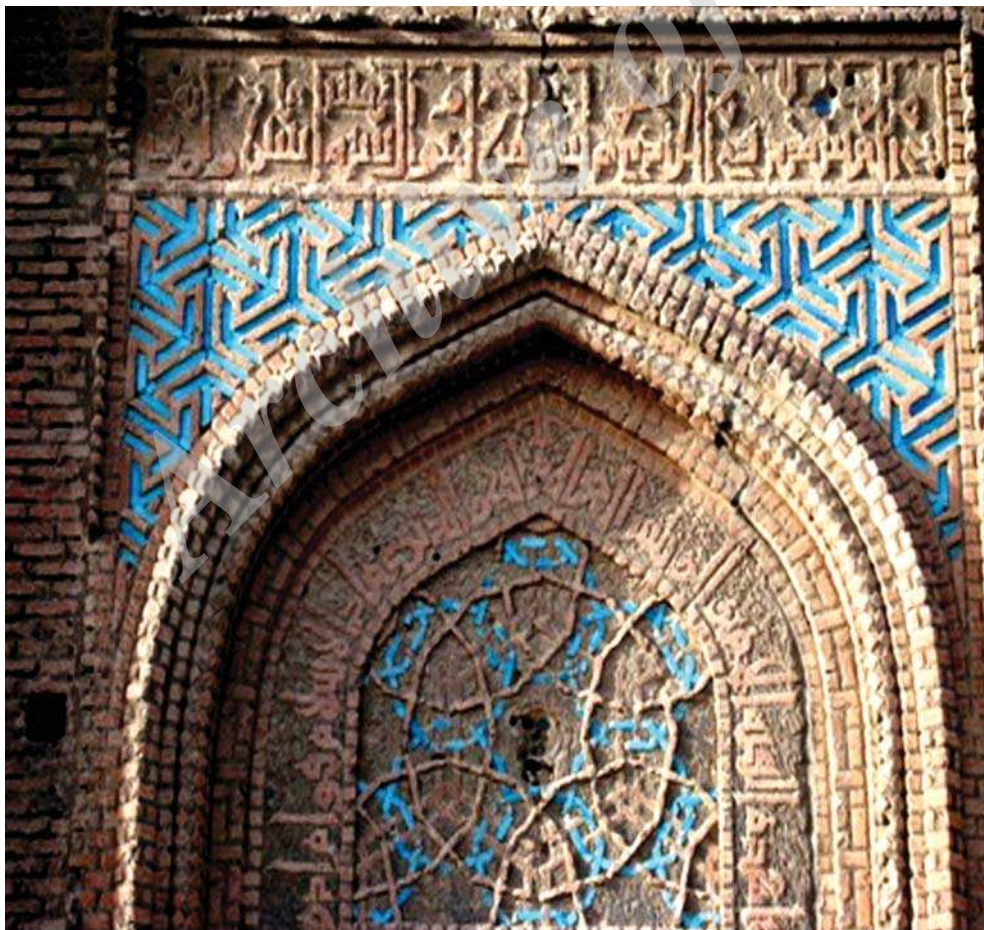

بررسی و تحلیل نوشتار (کتیبه‌نگاری)
به‌مثابه رسانهٔ تبلیغاتی در معماری
ایران

گنبد سرخ مراغه، مأخذ: نگارنده،
۱۳۹۴.

بررسی و تحلیل نوشتار (کتیبه‌نگاری) به‌مثابه رسانه تبلیغاتی در معماری ایران

عالمه تقی‌زاده* جواد علی‌محمدی اردکانی**

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۷/۱۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۵/۶/۲

چکیده

پژوهش حاضر در پی بررسی و تحلیل کتیبه‌ها به‌مثابه رسانه تبلیغاتی در معماری ایران بوده است. از اهداف پژوهش، تحلیل و بازشناسی اهمیت و جایگاه کتیبه‌نگاری به‌عنوان رسانه تبلیغاتی، شناسایی ظرفیت‌های بصری نوشتار و کاربرد آنها در معماری و تحلیل جایگاه رسانه‌ای کتیبه‌نگاری در معماری ایران است. در راستای پژوهش این سوالات به وجود می‌آید: جایگاه نوشتار (کتیبه‌نگاری) در معماری ایران چگونه بوده است؟ به چه طریقی می‌توان از این هنر در بیان مفاهیم و انتقال اطلاعات به‌عنوان یک رسانه تبلیغاتی بهره جست؟ هنر کتیبه‌نگاری به‌عنوان رسانه در معماری ایران دارای چه اهمیتی است؟ پژوهش حاضر در صدد پاسخگویی به این سوالات خواهد بود. در طی پژوهش این نتیجه حاصل شد که در کتیبه‌ها اطلاعات مهم تاریخی نهفته است و در ذخیره سازی، انتقال اطلاعات، افکار و اندیشه‌ها به‌عنوان یک رسانه تبلیغاتی و پیام رسان نقش بسزایی دارد. وجود کتیبه‌ها در معماری ایران مطابق با شرایط زیستی جامعه انعکاس دهنده شرایط اجتماعی و مذهبی و فرهنگی زمان نگارش آنها است و نیز نقش تعیین کننده در زمینه فرهنگی و تبلیغات مذهبی جامعه داشته‌اند. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی است. جامعه آماری شامل کلیه کتیبه‌های معماری ایران و روش نمونه‌گیری انتخابی و بصورت کیفی به تجزیه و تحلیل اطلاعات پرداخته شده است.

واژگان کلیدی

رسانه تبلیغاتی، معماری ایران، کتیبه، تبلیغات مذهبی، نوشتار.

Email: a.taghizade2012@gmail.com

* کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد، شهر یزد، استان یزد

** استادیار گروه نقاشی دانشکده هنر، دانشگاه علم و فرهنگ، شهر تهران، استان تهران (نویسنده مسئول)

Email: jalimohammadi@yahoo.com

مقدمه

هنر ایرانی برگرفته از حس درونی هنرمند و آمیخته با فرهنگ و مذهب است. هنرمند با استفاده از مفاهیم نمادین هنر خویش را به کمال مطلوب رسانده و بی‌شک کتیبه‌نگاری نیز در معماری از اهمیت فراوانی برخوردار است.

کتیبه‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع تاریخی نقش مهمی در آشکار نمودن هویت فضاهای معماری، روش ساخت، اداره، حامیان و... این بناها دارند و ارائه‌دهنده آگاهی‌هایی هستند که شناخت تاریخی ما را نسبت به مسائل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی اصلاح و تکمیل می‌کنند. از لحاظ ارتباط با بیننده نیز کتیبه‌ها حاوی پیام‌های مختلفی هستند و به فرم‌ها و اشکال گوناگون، با خطوط متفاوت در زبان‌های مختلف، نوشته می‌شوند. ارزش‌های هنری و بصری کتیبه‌ها نیز همواره مورد توجه است و وجود کتیبه‌ها در معماری ایران مطابق با شرایط زیستی جامعه انعکاس‌دهنده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش خود هستند. عموماً با کتیبه‌ها ارتباط معنوی برقرار می‌کردند. به همین دلیل کتیبه‌ها می‌توانند بعضی از خصوصیات فرهنگی، افکار، عقاید و رفتارها را نشان دهند و از جنبه‌های تزئینی، تاریخی و مذهبی اهمیت دارند.

بسیاری از گونه‌های هنر از جمله نوشتار (کتیبه‌نگاری) اندوخته‌های هنری دوره‌های مختلف تاریخ ایران است که علی‌رغم پیشینه درخشان و حضور چشمگیر در جای‌جای تاریخ هنر، امروزه مشاهده نمی‌شود و از قابلیت‌های متعدد آنها در هنرهای بصری معاصر ایران مخصوصاً گرافیک استفاده زیادی نمی‌شود. از طرفی ویژگی‌های این هنر، ماندگاری اطلاعات ثبت‌شده، تأثیرگذاری و تبلیغ است. به‌عنوان مثال در دوره اسلامی کتیبه‌ها جنبه تبلیغی دارند یعنی ترویج و تبلیغ تشیع و اسلام و یا در بسیاری از بناها تبلیغ درمورد شخص خاصی است. به‌طورکلی امروزه رویکرد رسانه‌ای کتیبه‌نگاری تقریباً به فراموشی سپرده شده که تمامی این موارد ضرورت و اهمیت توجه به این هنر را در معماری ایران نمایان می‌سازد. لذا در این مقاله سعی بر آن شده است تا به نوشتار (کتیبه‌نگاری) در معماری ایران و رویکرد رسانه‌ای و وجه تبلیغی بودن این هنر بپردازیم.

از اهداف این پژوهش بررسی و تحلیل و بازشناسی اهمیت و جایگاه نوشتار (کتیبه‌نگاری) به‌عنوان رسانه تبلیغاتی ۱ در معماری ایران، شناسایی ظرفیت‌های بصری نوشتار و کاربرد آنها و تحلیل جایگاه رسانه‌ای کتیبه‌نگاری است. در راستای این پژوهش این سؤالات به وجود می‌آید:

۱. جایگاه نوشتار (کتیبه‌نگاری) در معماری ایران چگونه بوده است؟ ۲. به چه طریقی می‌توان از این هنر در بیان مفاهیم و انتقال اطلاعات به‌عنوان یک رسانه تبلیغاتی بهره جست؟ ۳. هنر کتیبه‌نگاری به‌عنوان رسانه در معماری ایران دارای چه اهمیتی است؟ پژوهش حاضر در صد

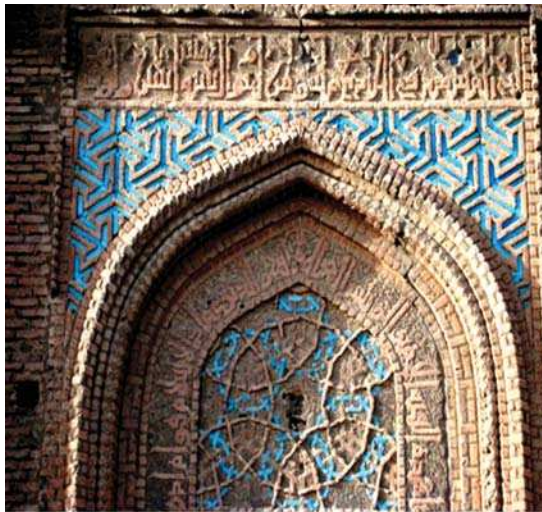
پاسخ‌گویی به این سؤالات خواهد بود.

روش تحقیق

روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات به‌شیوه کتابخانه‌ای و اسنادی است. جامعه آماری شامل کلیه کتیبه‌های معماری ایران و روش نمونه‌گیری انتخابی است و به‌صورت کیفی به تجزیه و تحلیل اطلاعات خواهیم پرداخت. در مقاله حاضر، به‌سبب محدودیت حجم مقاله، نه نمونه از نمونه‌های متعددی که مورد پژوهش قرار گرفته انتخاب و تشریح شد.

پیشینه پژوهش

با بررسی پیشینه پژوهش به این موارد پی می‌بریم که با شروع دوران تاریخی و رشد تمدن‌های بشری، مسئله تزئین، بیشتر مورد توجه قرار گرفت و به دنبال آن همبستگی تزئینات با معماری نیز گسترش یافت. در هنر ایران، به خصوص بعد از هخامنشیان، استفاده از نقش‌مایه‌های نگارین و آذینی در معماری توسعه یافت. این روند بعدها در دوره اسلامی چنان تقویت شد که می‌توان گفت نگاره‌های نمادین، هم پایه اجزا و نیروهای معماری در انتقال مفاهیم نه تنها سهم بودند بلکه گاه بر آن پیشی گرفته‌اند (رجایی باغسرخ؛ عموزاد مهدیرجی، ۱۳۸۸: ۲). مهناز شایسته‌فر در مقاله خود با موضوع نقش تزئینی و پیام‌رسانی کتیبه در معماری اسلامی به آیات قرآنی پرداخت که در کتیبه‌های قرآنی، دعایی، حدیثی و همچنین به سه بُعد حقیقت معنوی که در کتیبه‌ها تجلی یافته بود (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۸۹). حمیدرضا قلیچ‌خانی در مقاله خط و خوشنویسی در گذر زمان صرفاً به تاریخ خط در ایران پرداخته و هیچ اشاره‌ای به بُعد رسانه‌ای کتیبه‌ها نکرده است (قلیچ‌خانی، ۱۳۸۳). مهدی مکی‌نژاد نیز در مقاله خود با عنوان کتیبه‌های ثلث در معماری ایران صفوی تا قاجار به ویژگی‌ها و تفاوت‌های فنی، ساختارهندسی و اهمیت کتیبه‌های ثلث در این دو دوره پرداخته است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۱۳). محمدتقی راشد محصل در کتاب خود با عنوان کتیبه‌های ایران باستان به مباحث تشریح و ریشه‌یابی واژه کتیبه، پیشینه کتیبه‌نگاری، کتیبه‌نگاری در ایران باستان، کاربردهای خط‌های آرامی، ایلامی و بابلی سخن می‌گوید (راشد محصل، ۱۳۸۷). امیر رجایی باغسرخ و همکاران در کتابی با عنوان کتیبه‌نگاری که از دو بخش کلی نیز تشکیل شده است. به تأثیرپذیری هنرکتیبه‌نگاری عصر تیموریان از دوره‌های قبل و نقش آن بر دوره‌های تاریخی بعدی و همچنین با بهره‌گیری از کتیبه‌نگاری در معماری و کتاب آرایی ایران به مباحثی چون سیر تاریخی هنر کتیبه‌نگاری، اهمیت و محتوای کتیبه‌ها، انواع مختلف خط، سیر تحول این هنر و استادان مختلف آن در تمدن اسلامی توجه نشان داده است (رجایی باغسرخ؛ بصیری، ۱۳۹۱).

ب.

الف.

تصویر ۱. الف. بازترسیم گنبد سرخ مراغه ب. گنبد سرخ مراغه، مأخذ: نگارندگان.

کتیبه‌نگاری پژوهش‌های جامع صورت نگرفته و منابع بسیار محدودی موجود است. لذا بر آن شدیم تا در این پژوهش به این مهم بپردازیم و جایگاه آن را با دیدگاه رویکرد جدید مورد بررسی قرار دهیم. برای پاسخ‌گویی به پرسش‌های تحقیق و دست‌یابی به اهداف این مقاله به جمع‌آوری داده‌ها با بهره‌گیری از منابع انجام پذیرفت و براساس داده‌های تصویری نتیجه حاصل شد.

نقش و اهمیت رسانه

اطلاعات منبع ارزشمندی است و به افراد امکان انجام کارهایی را می‌دهد که در صورت نبودن آن نمی‌توانستند امور مورد نظر خود را پیش برند، به این معنی که اطلاعات آگاهی‌توانایی انجام کار و بهره‌گیری از فرصت‌هایی را فراهم می‌آورد (فرهنگی، نصیری، ۱۳۸۷: ۹۹).

واژه رسانه^۱ در وادی هنر حاکی از آن است که رسانه مابین آنچه که هنرمند انجام می‌دهد و آنچه که بیننده و یا مخاطب می‌بیند مابین اندیشه و تحقق آن است (کتسی؛ دوالو، ۱۳۸۲: ۲۵۱). رسانه وسیله انتقال پیام است. بنابراین، یکی از شرایط ضروری قبول هر نوع نوشتار، تصویر، فیلم و... به‌عنوان رسانه مناسب است. توانایی آن وسیله در ارائه و القای پیام مورد نظر است.

رسانه‌ها نقش مهمی در شکل‌دهی و نفوذ به فرهنگ، ارزش‌ها، دیدگاه‌ها و اعتقادات ما دارند. مهم‌ترین مؤثرترین ابزار انتقال اطلاعات و آگاهی‌ها در تحقق فرآیند ارتباطات هستند (مولوی؛ قاعدی‌فرد، ۱۳۹۱: ۲۱).

رسانه‌ها به باورپذیری، مفهوم‌سازی و اندیشه‌ورزی و تبیین و تعیین الگوهای فکری و انسجام بخشی به نظام‌های معنایی به منظور ارتقای سطح دانش و معرفت عمومی

مهن‌ز شایسته‌فر در کتاب هنر شیعی (عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان) که در پنج فصل تدوین یافته است به حضور شیعه در دوره‌های تیموری و اواخر صفوی، نگارگری و کتیبه‌نگاری در دوران تیموریان، تداوم و گسترش عناصر هنری شیعه از عصر تیموری تا اوایل دوره صفوی و در نهایت انگیزه حاکمان را در بهره‌گیری عناصر شیعی در نسخه‌های خطی و کتیبه‌نگاری‌ها بیان می‌کند (شایسته فر، ۱۳۸۴). حمیدرضا قلیچ‌خانی در کتاب خود با عنوان رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته که شامل بیش از ۲۰ رساله و متن کهن درباره خوشنویسی و هنرهای وابسته به آن است که از نسخه‌های گوناگون موزه‌ها و کتابخانه‌های ایران و خارج از کشور گردآوری شده است به مباحثی شامل: خاستگاه و پیدایش خط، اصول و قواعد خطوط گوناگون، تاریخچه و استادان خط پرداخته است (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۳).

با توجه به مطالعات انجام شده در می‌یابیم که بیشتر به کتیبه‌ها از این بُعد که، از چه الگوهایی در نوشتار پیروی می‌کند و چه قواعدی در اجرای کار بوده اشاره داشته اند و بیشتر نقش تزئینی کتیبه مورد توجه پژوهشگران بوده است که البته آن هم در جای خود قابل بحث است ولی به این نکته که اصلی‌ترین کار نوشتار (کتیبه‌نگاری) همان رسانه‌ای آن بوده پرداخته نشده است و بُعد رسانه‌ای آن کمتر مورد توجه و اهمیت قرار گرفته است حال آنکه در کتیبه‌ها اطلاعات مهم تاریخی نهفته است و از آنجایی که جزء مستندترین مدارک پژوهشی درباره یک بنا هستند بسیار حائز اهمیت است و بسیاری از تغییر و تحولات و اطلاعات جامعه را می‌توانیم در آن جستجو کنیم. همان‌طور که بیان شد در رابطه با رویکرد رسانه‌ای

ارزشمند از خوشنویسی و کتیبه‌نگاری را با خطوط متنوع به یادگار گذاشتند (شهیدانی؛ شاهمندی، ۱۳۹۲: ۶۳).

تحلیل کتیبه‌ها

جامعه آماری مورد نظر ما در این پژوهش کلیه کتیبه‌های معماری ایران است و با توجه به امکانات تحقیق و عدم دسترسی سرشماری کامل تعداد محدودی از نمونه‌ها، بر اساس مؤلفه‌هایی چون متن و محتوا، مکان قرارگیری کتیبه، نوع خط، جنس و... انتخاب شده‌اند که هم‌سو با موضوع پژوهش نیز می‌باشند تا با رویکردی تبلیغی به تحلیل آن‌ها پرداخته شود.

می‌توانیم کتیبه‌ها را از دیدگاه‌های مختلفی تقسیم‌بندی کنیم که در این پژوهش دسته‌بندی نمونه‌ها در ابتدا بر اساس نوع خط به‌کاررفته به سه دسته تقسیم می‌شوند و سپس تقدم و تأخر در معرفی ابنیه به ترتیب تاریخ و زمان ساخت معرفی گردیده است. خطوط تقسیم‌بندی شده عبارت‌اند از:
۱- خط کوفی بنایی ۲- خط ثلث ۳- خط نستعلیق

نمونه‌های آماری با خط کوفی بنایی

نوعی کاربردی از خط کوفی است که در بناها و معماری‌ها جلوه‌گر شده است و به دلیل استفاده در بناها خط بنایی لقب گرفته و به صورت‌های مختلف پدیدار گشته که به شکل آسان و متوسط و مشکل دسته‌بندی می‌شود. اساس این خط روی خانه‌بندی خط کشی می‌شود، به این ترتیب که اول کاغذ مانند صفحه شطرنجی خط‌کشی و خانه‌بندی می‌شود و بعد از تقسیم خانه‌ها حروف آن مرتب می‌شود. چون این خط به ترتیب فوق نوشته می‌شود، آن را با آجر روی عمارت به آسانی می‌پیچیدند تا هم عبارتی از آن خوانده شود و هم دیوار عمارت را تزئینی باشد. به این نسبت آن را خط معماری یا خط بنایی نامیده‌اند.

مراغه: گنبد سرخ

یکی از قدیمی‌ترین مقابر دوره سلجوقی گنبد سرخ مراغه است که در نزد اهالی شهر مراغه بیشتر به گنبد سرخ شهرت دارد. گنبد سرخ یکی از قدیمی‌ترین بناهای دوره اسلامی است که در زمان حکومت سلجوقیان ساخته شده است. احداث مقابر در دوره سلجوقی به‌عنوان یک بنای مذهبی اهمیت فراوان داشته و سبک معماری این بنا به شیوه رازی^۱ است (مؤذنی، ۱۳۹۲: ۳۸۶۲).

این گنبد چهارضلعی بوده و کتیبه ضلع شمالی در بالای در ورودی بنا واقع شده است. دیواره شمالی بنا شامل دو کتیبه است که طاق‌نمای کوچک یا قوس شکسته‌ای که آن نیز از ویژگی‌های معماری ایرانی است آنها را از یکدیگر مجزا ساخته است. زیر قوس شکسته با آجرهای تراشیده و به خط کوفی چنین نوشته شده است: «مربیناء هذه القبه الاميرالرييس العالم فخرالدین عمادالاسلام قوام

مبادرت می‌ورزند. آنها به تبیین و واکاوی پدیده‌های دنیای اطراف و طبقه بندی و معنابخشی به آنها و نمایاندن رابطه افراد با محیط، ماوراءالطبیعه و سایر اعضای جامعه می‌پردازند (دهشیری، ۱۳۸۸: ۱۸۶).

با توجه به گسترش روزافزون فناوری در دنیا، تعدد رسانه‌ها دائماً رو به گسترش است که در دسته‌بندی و گروه‌های گوناگونی قرار می‌گیرند. رسانه‌ها بخش جداناپذیری از زندگی انسان‌ها است. امروزه در جهانی زندگی می‌کنیم که رسانه‌ها و اطلاعات و اخبار جدید هر لحظه بر زندگی ما تأثیر می‌گذارند. رسانه‌ها واقعیت را بازسازی می‌کنند و در بردارنده پیام‌های ایدئولوژیکی و ارزشی هستند. همچنین پیام‌های رسانه‌ای تا اندازه زیادی تبلیغاتی بوده و ارزش‌ها و باورهای اساسی معینی را بصورت مداوم، ساخته و یا منتقل می‌کنند. مهم‌ترین ویژگی‌های رسانه جلب توجه مخاطبان به خود است.

رسانه‌ها هم خود نوعی تجلی فرهنگی‌اند و هم صور فرهنگی دیگر را اشاعه می‌دهند. اغلب اوقات آن‌ها تنها وسیله ارتباط فرهنگی‌اند که در دسترس توده مردم قرار دارد. از این رو کارویژه فرهنگی آن‌ها عبارت است: از تحکم فرهنگ‌های سنتی و گشودن اذهان برای صور و سبک‌های نو و پیوند دادن گذشته ملی به ابعاد جهانی و فرهنگ بشری.

یکی از نقش‌های رسانه تبلیغات است. انجام فعالیت‌های گسترده تبلیغاتی با رویکرد اطلاع‌رسانی و افزایش آگاهی عمومی اقشار مختلف مردمی و مخاطبان عام و خاص نسبت به تولیدات اقتصادی، صنعتی، فرهنگی، سیاسی و... مراکز تولیدی و سازمان‌ها و دستگاه‌ها بیش از پیش ضرورت توجه به تبلیغات علمی و اثر بخش را گوشزد می‌کند. در کشورمان ایران اگرچه تبلیغ و تبلیغات دارای قدمتی طولانی است و تبلیغ در دوران معاصر فرهنگ شفاهی تا فرهنگ مکتوب را در برمی‌گیرد، ولی هیچ‌گاه نظام تبلیغاتی در ایران با پیشینه‌ای از تحقیق و مطالعه و پژوهش قبل از تبلیغ و شناسایی دقیق مخاطب و میزان اثربخشی پیام تبلیغی همراه نبوده است (سید محسنی، ۱۳۸۱: ۶۵).

معماری اسلامی در طول تاریخ دربرگیرنده تمامی خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان است و این فضای باز معماری اسلامی است که با هماهنگی و نظم نقش‌ها، کتیبه‌ها و رنگ‌ها، محیطی با عظمت همراه با خلوص معنوی پدید می‌آورد.

علاوه بر زیبایی تزئینی کتیبه‌ها، آن‌ها دربرگیرنده معانی و مفاهیمی هستند که نماینده تمامی خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان و ظهور خلوص معنوی آنهاست.

هنر کتیبه‌نگاری از ابتدای دوره اسلامی به‌منظور هویت‌بخشی دینی، تاریخی، فرهنگی همواره مدنظر هنرمندان و حاکمان مسلمان بوده است. همچنین در بناهای یادبود، مقبره‌ها، مساجد، مدارس علمیه و عمارات آثاری

۱. شیوه‌های در معماری ایرانی که مربوط؟؟؟؟

ب.

الف.

تصویر ۲. الف. باز ترسیم مسجد جامع اصفهان. ب. مسجد جامع اصفهان، مأخذ: همان.

مسجد جامع اصفهان در هر دوره تاریخی دچار تغییرات و تحولاتی شده است. در این مسجد، کتیبه‌های بسیاری از دوره‌های تاریخی مختلف بر جای مانده است، از جمله در ایوان غربی (صفة استاد)، کتیبه‌ای به خط بنایی به امضای محمد امین اصفهانی و مربوط به دوره سلطنت شاه سلطان حسین آمده است که در آن دو بیت شعر به خط بنایی و به زیبایی نگاشته شده است (تصویر ۲).

چون نامه جرم ما به هم پیچیدند

بردند و به دیوان عمل سنجیدند

بیش از همه کس گناه ما بود ولی

ما را به محبت علی بخشیدند

این دو بیت به دو نکته مهم اشاره دارد، یکی توجه به روز قیامت و نامه اعمال انسان‌ها و دوم اهمیت علاقه‌مندی و ارادت به اهل بیت (ع) به ویژه محبان حضرت علی (ع) و پاداش معنوی که در این زمینه نصیب انسان می‌شود.

شعر فارسی، علاوه بر ویژگی روایی بودنش، همواره وسیله‌ای برای ابراز مفاهیم و مضامین مختلف از جمله مفاهیم حکمی، عرفانی، مدحی، ستایش و توصیف بوده است، قرارگیری اشعار به عنوان کتیبه، متناسب با فضا و مکان خاص، به خوبی و با زبانی روان و سلیس، مفاهیم و اندیشه‌های هنرمند و معمار را به بیننده منتقل می‌نماید. و این اشعار مذهبی ابزار کارآمدی برای تبلیغ هستند (نیستانی؛ علیتی، ۱۳۹۲: ۵۰) و ویژگی بارز تبلیغی را می‌توان به وضوح در این کتیبه مشاهده نمود.

ترکیب‌بندی این اثر تحت اصول معین و محاسبات دقیق انجام گرفته و بین عناصر آن ارتباط ایجاد شده است. ساختار و سازمان‌دهی عناصر و بالاخره هماهنگ کردن همه اجزاء با هم، در این بنا مفهوم ترکیب را به خوبی

آذربایجان ابوالعزیز عبدالعزیز بن محمود بن سعیدیم الله علاه» (تصویر ۱). در این کتیبه چنین آمده که «این گنبد به دستور امیر و رئیس عالم و کسی که فخر دین و استواری اسلام و پایدگی آذربایجان عبدالعزیز بن محمود بن سعد ساخته شد».

این گنبد از بناهای مشهور آجری است و نقش‌های آن عمدتاً با آجرکاری و آجر تراشی طرح گردیده است. بنابراین، بهترین خط در چنین مواردی در معماری خط کوفی است که در کتیبه‌های این بنا نیز به کار رفته است. خط کوفی به کار رفته در تحریر کتیبه‌های گنبد سرخ خط بسیار منحصر به فردی است که ترکیب آن با طرح‌های اسلیمی و با تزیینات آن بسیار زیبا و ماهرانه است. چنین روش نگارشی از خط کوفی در کتیبه‌های دیگر چندان مورد استفاده نبوده است و ویژگی‌های آن این است که در عین حال که پیچیده نیست بسیار زیبا و متناسب هم است. آرایه‌های معماری این بنا دارای معانی بنیادی هستند. خطوطی که در سطوح خارج بنا وجود دارد نشانگر نام و القاب بانی گنبد و تاریخ احداث بنا می‌باشد و حاوی اطلاعات تاریخی اند.

اصفهان - مسجد جامع

مسجد جامع اصفهان از جمله بناهایی است که در طی زمان به تدریج ساخته و تزیین شده است و نام سلاطین، حکمرانان، وزراء، مخیران، هنرمندان و بانیان متعدد آن، اعم از زن و مرد، در بخش‌های متعددی از مسجد دیده می‌شود. این مسجد دایرة المعارف مجسم هنر اسلامی ایران بوده و حاصل تجارب هزارساله معماری و تکنیک‌های مختلف بنایی است (شایسته‌فر، ۱۳۸۸: ۸۸).

الف.

ب.

تصویر ۳. الف. باز ترسیم بقعه میرقوام‌الدین مرعشی. ب. بقعه میرقوام‌الدین مرعشی، مأخذ: همان.

بنای میرقوام‌الدین مرعشی از آجر-کاشی (معقلی) ساخته شده است. درنمای بنا ورودی بزرگی درمیان و دو ورودی کوچک‌تر در دو سمت چپ و راست آن قرار دارد که حاشیه آن‌ها را کاشی مینایی رنگی با خط کوفی احاطه کرده است.

در کتیبه‌های سردر با خط کوفی بنایی، عبارات زیر برکاشی‌هایی با خط سیاه برزمینه‌ای نارنجی رنگ نوشته شده است: «سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ» (تصویر ۳).

همان‌طور که مشاهده می‌شود این کتیبه غیر از جنبه تزئینی و آرایشی، اهمیت زیادی از نظر تاریخی و مذهبی دارد، کتیبه‌هایی که توصیف‌کننده‌ی نام‌های زیبای خداوند و ستایش‌گر و بازگوکننده توانایی‌های او هستند با مضامین درونی خود بر معنویت و مضامین روحانی این مکان افزوده است و با تنظیم و ترکیب بندی در جایگاهی مناسب کنار اجزای دیگر سردر بنا برای ایجاد تناسب به خوبی به کارگرفته شده است و هنرمند توانسته از تأثیر رنگها و بیان آنها برای القای اندیشه خود به بهترین شکل بهره برداری نماید و همچنین می‌تواند اطلاعات بسیاری مربوط به بنا یا ویژگی‌های دوره‌ی هنری خاص خود را روشن سازد. خطوطی که در سطوح خارج این بنا وجود دارد عبارات مقدس مذهبی چون آیات قرآن، ذکر خداوند که یادآور وظایف دینی، اخلاقی است.

مشخص می‌کند. رنگ غالب این کتیبه، سفید است. رنگ آبی تیره به‌عنوان زمینه و نوشته‌ها سفید است که تضاد این دو رنگ موجب جذابیت و دید مناسب‌تر کتیبه شده است.

آمل: بقعه میرقوام‌الدین مرعشی

در کتیبه‌های ابنیه صفوی، کاربرد کاشی معرق و هفت رنگ در تزیینات، رونق فراوان یافت طوری که بناهای مذهبی این دوره و عمدتاً بخش‌هایی چون گنبد، ایوان طاق‌نما، سردر ورودی و منارها، با کاشی آراسته شد. خطاطی و خوشنویسی روی کاشی نیز در آرایش بناهای مذهبی عمومیت یافت و بناهای متعددی با خطوط ثلث، نسخ، کوفی و... تزیین شد. خوشنویسی در هنر اسلامی مورد توجه بسیاری بوده و هیچ هنری در پرورش ذوق هنری مسلمانان به اندازه آن مؤثر نبوده است. این هنر مهم‌ترین جایگاه را در میان هنرها داشته و بستری مناسب در بیان مستقیم عرفان و معنویت برگرفته از نوشتار فراهم ساخته است.

مشهد میربزرگ آمل، یکی از بناهای تاریخی مهم و بزرگ مازندران به شمار می‌رود. این بقعه از نظر ویژگی‌های معماری، تزیینات کاشی‌کاری، نمای داخلی و خارجی، به‌خصوص سردر ورودی، اهمیت تاریخی دارد. گنبد میرقوام‌الدین مرعشی ۱ چندین بار ویران شده است و بنای کنونی بقعه و مجموعه‌های وسیع پیرامون آن در دوران سلطنت شاه عباس اول برپا گردیده است.

۱. سید قوام‌الدین مرعشی ملقب
به .....

تصویر ۴. کاروانسرای گنجعلی خان، مأخذ: مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۲۲.

نمونه‌های آماری با خط ثلث:

رضا عباسی خطاط معروف زمان صفوی را می‌بینیم. جملات آخرین کتیبه نام و القاب حاکم وقت و نام کتیبه‌نویس علی‌رضا عباسی و تاریخ آن رانشان می‌دهد. متن کتیبه به این صورت است: «کتبه العبد المذیب الراجی - علی رضا عباسی غفر ذنوبه - ۱۰۰۷» (تصویر ۴). زمینه کتیبه لاجوردی و خطوط به رنگ طلایی است. ترکیب بندی حروف در این کتیبه با ترکیبی پیچیده و پرتحرک است. خطوط طلایی که در جهات افقی، عمودی، مایل و گرد قرار دارند با اسپیرال‌های^۲ ظریف آبی درهم آمیخته و بین آنها گل و غنچه‌های بسیار کوچک سفید پخش شده است. سه نوار باریک سفید به ضخامت خطوط طلایی، حاشیه گلدان کتیبه را قاب می‌کنند. حاشیه زیبایی با زمینه سیاه و زنجیری از گل‌های کوچک سفید و طلایی و خطوط آبی کتیبه را قاب کرده‌اند. این کتیبه داخل قاب مقعر آجری قرار دارد که وجود این قاب به زیبایی آن افزوده است. عمده این کتیبه‌ها که به خط عربی هستند محتوای مذهبی، اخلاقی یا آموزشی با هدفی معین دارند و برای ترویج اصول اسلامی با استفاده از تأثیر ناشی از زیبایی آنها به کار گرفته شده‌اند.

در معماری ایران از دیرباز برای ثبت تاریخ، ثبت نام و نشان بانی، کتیبه‌نویس، معمار و ذکر دقیق تاریخ اتمام بنا و... از کتیبه استفاده می‌کردند که در کاروانسرای گنجعلی‌خان نیز شاهد این موضوع هستیم که به وضوح نشان‌دهنده نقش رسانه‌ای کتیبه است.

مشهد: گنبد حرم مطهر امام رضا(ع):

حرم علی بن موسی الرضا، که با نام مرسوم حرم امام رضا شناخته می‌شود، دربرگیرنده آرامگاه هشتمین امام شیعیان در شهر مشهد است. این مجموعه دارای ۲۶ رواق (بنای سرپوشیده) و نه صحن (فضای باز) و شش مدخل ورودی به نام بست است.

در خط ثلث کلمات گاهی مجزا و گاه خیلی تودرتو و سوار بر یکدیگر نوشته می‌شوند که به این علت گاهی خوانایی آن کم می‌شود. این خط از لحاظ ظاهری بی شباهت به خط محقق^۵ نیست با این تفاوت که در این خط برخلاف محقق دورحروف بیشتر و اندازه آنها کوچکتر است.

یکی از مشخصات و در عین حال زیبایی خط ثلث این است که حروف دارای اشکال متعدّدند و چون از این لحاظ و از نگاه سطح و دور و باریکی هیئت، از دیگر خطوط اسلامی مایه و پایه گرفته‌اند به مادر خط‌ها معروف شده است. این خط دارای بار مذهبی نیرومندی است از این رو در دوره پس از انقلاب اسلامی در آثار گرافیکی برای نوشتن آیات قرآن و ادعیه به کار رفته است (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۲۹).

خط ثلث با ساختاری ایستا و موقر، بیشتر در تزئین کتاب‌ها و کتیبه‌ها به کار می‌رفته است. عمده‌ترین و مهم‌ترین کاربرد این خط کتیبه‌نویسی محراب‌ها، قبه‌ها و سر در ورودی مساجد، توأم با طرح‌های اسلیمی و ختایی است که رواج آن، به سبب هماهنگی خط ثلث با طرح‌ها و رنگ‌ها و کاشی کاری مساجد است.

کرمان: کاروانسرای گنجعلی خان

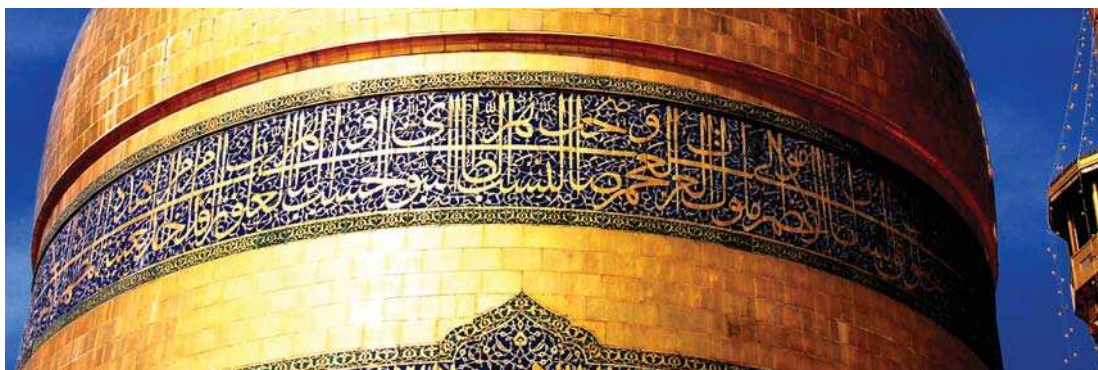
کاروانسرای گنجعلی خان مرکز تجاری مهمی بوده و از نظر معماری دارای ویژگی‌های خاصی است. از جمله وجود دو حیاط در طبقه دوم ساختمان که حجره‌هایی در اطراف آن قرار دارد. وجود این دو حیاط خلوت در طبقه بالا از موارد نادر در معماری ایران است. این بنا در عهد صفوی برپا شده است. کاشی کاری‌های کاروانسرا، حمام و آب انبار گنجعلی خان جلوه‌هایی زیبا از شاهکارهای تزیینی عهد صفوی را به نمایش گذاشته است.

زیر قوس سردر قسمتی از کتیبه نفیسی از خط ثلث اثر

۱. ام الخطوط

۲. حلزونی، مارپیچ (Spiral)

تصویر ۵. گنبد حرم مطهر امام رضا، مأخذ: Kabutareharam.ir

به کار رفته است و همانطور که از ترجمه این کتیبه برمی‌آید حاوی اطلاعاتی از وقایع تاریخی زمان خود است و تاکنون به خوبی حفظ و به نسل امروز منتقل شده است. البته اینجا لازم است متذکر شویم که در برخی از کتیبه‌ها مانند این کتیبه خط پیچیده به کار می‌رود که ظاهراً عموم نمی‌توانند، متن را به راحتی بخوانند و در نتیجه آن متن تاحدودی هنری محسوب می‌شود که به نظر می‌رسد هدف آن ثبت یک رویداد تاریخی است.

اصفهان: مسجد امام:

مسجد شاه که به نام‌های مسجد امام، مسجد جامع عباسی و مسجد سلطانی جدید نیز شهرت دارد یکی از مساجد میدان نقش جهان اصفهان است که در طی دوران صفوی ساخته شد و از بناهای مهم معماری اسلامی ایران به‌شمار می‌رود. این بنا شاهکاری جاویدان از معماری، کاشی‌کاری و نجاری در قرن یازدهم هجری است. این مسجد در سال ۱۰۲۰ هجری به فرمان شاه عباس اول در بیست و چهارمین سال

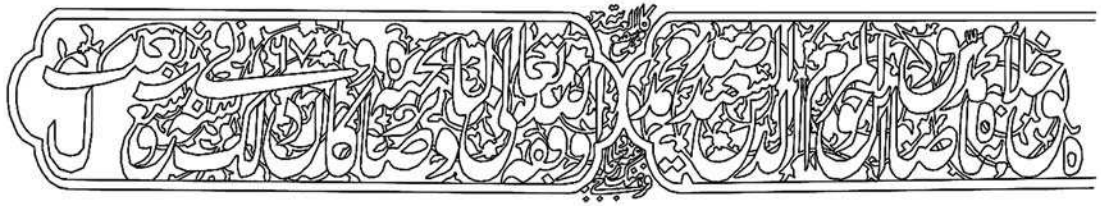
در سال ۱۰۰۹ هـ ق که شاه عباس صفوی از پایتخت آن روز، اصفهان، پیاده به مشهد رفت، مدتی در مشهد ماند و دستور داد که گنبد حرم، بار دیگر با خشت‌هایی از مس و روکش طلایی پوشیده شود. بر پایه آنچه در کتیبه گنبد دیده می‌شود، این کار در سال ۱۰۱۰ هـ ق آغاز شده و در سال ۱۱۱۶ هـ ق به پایان رسیده است.

متن کتیبه گنبد که اثر خوشنویس ایرانی علیرضا عباسی است، و با حروف طلایی بر زمینه فیروزه‌ای به خط ثلث نوشته شده چنین است: «بسم الله الرحمن الرحيم، من عظام توفیقات الله سبحانه، ان وفق السلطان الاعظم، مولی ملوک العرب والعجم، صاحب النسب الطاهر النبوی والحسب الباهر العلوی تراب اقدام خدام هذه العتبه المطهره اللاهوتیه غبار نعال زوار هذه الروضة المنورة الملكوتیه مروج اثار اجاده المعصومین السلطان بن السلطان ابوالمظفر شاه عباس الحسینی الموسوی الصفوی بهادرخان، فاستسعد بالمجیبی ماشیا علی قدمیه من دارالسلطنه اصفهان الی زیاره هذا الحرم الاشرف و قد تشرف بزینه هذه القبه من خلص ماله فی سنه الف و عشر، و تم فی سنه الف و ست و عشر». (به نام خدای بخشاینده مهربان از توفیقات عظیم خدای سبحانه و منزله اینکه توفیق داد سلطان بزرگ آقای شاهان تازی و فارسی و دارای نژاد پاک نبوی و دوده روشن علوم خاک قدمهای خادمین این آستانه پاک لاهوتیه و گرد کفش‌های زائران این روضه نورانی ملکوتیه ترویج کننده آثار نیاکان پاکش پادشاه فرزند پادشاه صاحب ظفر شاه عباس حسینی موسوی صفوی بهادرخان پس آماده شد به پیاده رفتن با قدمهایش از پایتخت اصفهان برای زیارت این حرم شریف و به تحقیق شرف پیدا کرد و تشرف جست به آرایش قبه از مال خالص خودش در سال هزار و ده و به پایان آورد در سال هزار و شانزده هجری قمری» (قمی: الهی، قمشه ای، ۱۳۸۴: ۸۲۸).

تصویر ۶. مسجد امام اصفهان، مأخذ: Isfhanartists.ir

کتیبه به‌عنوان یکی از عناصر تزئینی، اعتبار بخشی و همچنین اطلاع‌رسانی همواره در معماری دوره اسلامی

تصویر ۷. باز ترسیم مسجد مدرسه صادقیه، مأخذ: اسمعیلی سنگری، ایلائی، ۱۳۹۳: ۱۲۵.

خوش بنگارد و هماهنگی و تناسب حروف را مراعات کند همچنین کتیبه را در مکانی مناسب قرار دهد زیرا مکان قرارگیری کتیبه نیز دارای اهمیت است. خط ذاتاً حاوی معناست، معنایی پندآموز، گویی معمار با نشان دادن خط بر همه چیز بنا را محترم و مقدس می‌کند.

این بنا نمایانگر اوج یک هزار سال مسجد سازی در ایران است. سنت‌های شکل‌دهی، آرمان‌ها، شعایر و مفاهیم دینی و تزیینات همه در مسجد امام با عظمت و شکوهی، که آن را در شمار یکی از بزرگ‌ترین بناهای جهان قرار داده است.

نمونه‌های آماری با خط نستعلیق

در قرن هشتم هجری قمری، در ایران از ادغام دو خط تعلیق و نسخ، خط نسخ تعلیق شکل گرفت که بعدتر به دلیل کثرت استعمال به صورت نستعلیق اختصار یافت و از حدود قرن دهم هجری اکثر کتاب‌های فارسی به این خط نوشته شده اند (جباری، ۱۳۸۷: ۷۸). خط نستعلیق نشانه‌ای بارز از طبع و سلیقه زیبایی‌شناختی ایرانیان است و بی شک زیباترین و ظریف‌ترین خط در میان خطوط اسلامی است تا جایی که آن را به حق «عروس خطوط اسلامی» لقب داده‌اند (دباغیان، ۱۳۹۳: ۶).

تبریز: مسجد مدرسه صادقیه

این بنا در راسته بازار صادقیه و کنار بازارچه یخچال واقع شده است. بنای این مسجد در سال ۱۰۶۸ ه.ق به هزینه میرزا محمدصادق - پسر صدرالدین محمد مستوفی - به انجام رسیده است. دسترسی اصلی مسجد از راسته بازار صادقیه است که به وسیله دو مغازه الحاقی در طرفین آن اشغال شده است. با عبور از این ورودی به واسطه یک ایوان رفیع به صحن مسجد مدرسه رسیده و بر هر دو مکان دسترسی خواهیم داشت (اسمعیلی سنگری، ایلائی، ۱۳۹۳: ۱۲۴).

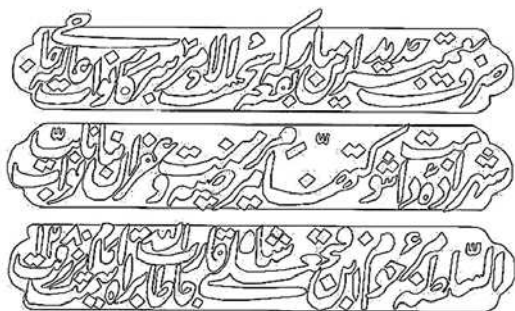
متن باز خوانی شده تنها کتیبه‌ای که در این مسجد یافت شده است از این قرار است: «محمدصادق ابن المرحوم السعید صدرالدین محمد وقفه الله تعالی لما و کان ذلک فی سبع و ستیعن الف سنته» کتیبه مذکور در قسمت ورودی دهلیز شرقی مسجد، به‌عنوان نعل درگاه از آن استفاده شده

سلطنت وی شروع شده و تزیینات والحاقت آن در دوره جانشینان او به اتمام رسیده است. خوشنویسانی چون علیرضا عباسی، عبدالباقی تبریزی، محمد رضا امامی، محمد صالح امامی در آن کتیبه‌نگاری کرده‌اند. محمد رضا امامی اصفهانی از خوشنویسان صاحب نام خط ثلث در قرن یازدهم، معاصر شاه عباس اول و شاه سلیمان صفوی و از شاگردان علیرضا عباسی بوده است. او عمری طولانی داشته و به او «امام خطاطان» گفته‌اند (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۳۵).

متن کتیبه مورد نظر در ورودی مسجد و به خط ثلث نوشته شده است «کتبه محمدرضا الامامی حامدالله تعالی فی ۱۰۴۰» (تصویر ۶). کتیبه حاوی اطلاعات تاریخی در رابطه با کاتب و تاریخ ساخت کتیبه است. همچنین متناسب با نوع استفاده، خوشنویس ناگزیر بوده کتیبه را به خط

تصویر ۸. مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۹. بازترسیم مسجد مقبره چهار منار، مأخذ: اسمعیلی سنگری، ایلائی، ۱۳۹۳، ۱۲۰.

مربوط به دوره قاجار است ولی بقایایی از دوره سلجوقی نیز باقی‌مانده است. بقایای کالبد و وضع موجود بنا با پلان مربع شکل، شامل سردرب ورودی گنبد آجری با چهار مناره بر گوشه‌های بنا، ساخته شده است.

متن محتوایی تنها کتیبه‌ای که در این مجموعه موجود است، به این شرح است: «صرف تعمیر جدید این بقعه مبارکه بحسب الامر سرکار نواب عالی‌ه حاجی شهزاده دامت شوکتها مرحمت مرضیه و غفران بنا نواب نایب السلطنه مرحوم ابن فتحعلی شاه قاجار طاب الله ثراه اتمام پذیرفت ۱۲۸۰» (اسمعیلی سنگری، ایلائی، ۱۳۹۳: ۱۱۹).

تن کتیبه در سه سطر و با خط نستعلیق کتابت شده است. محتوای آن مربوط به تعمیر و بازسازی بنا در دوره قاجار و در سال ۱۲۸۰ هجری قمری توسط شاهزادگان منسوب به فتحعلی شاه قاجار است. باتوجه به اهمیت موضوع آباد کردن مساجد، مؤمنان در آبادانی خانه‌های خدا که به‌عنوان معماری مقدس می‌توان از آن نام برد همیشه پیشقدم بوده‌اند. یکی از راه‌های شناخت و بینش بیشتر در مورد دوره‌های معماری اسلامی در کنار نوع استفاده از عناصر تزئینی و نقوش، توجه به متون کتیبه‌هاست و با توجه به متن این کتیبه به نقش تبلیغات فرهنگی در رابطه با بازسازی مکان‌های عمومی می‌پردازد.

در پایان مباحث، این کتیبه‌ها همان طور که بیان شد بر اساس نوع خطوط به سه دسته کوفی، ثلث، نستعلیق تقسیم‌بندی شده و همچنین از نظر قرارگیری و تقدم و تأخر در معرفی ابنیه به ترتیب تاریخ و زمان ساخت است. در جدول ذیل، مکان و محل قرارگیری کتیبه‌ها، دوره تاریخی و متن و موضوع آن‌ها و... بیان شده که تفسیر و تحلیل آن‌ها در صفحات قبل آمده است. تعداد نمونه‌ها آماری براساس محدودیت‌های پژوهش نه نمونه است. و این تحلیل در راستای پاسخ به سوالات، فرضیات و اهداف پژوهش است. نمونه‌های آماری به طور خلاصه به شرح جدول ذیل است:

است که فقط بخشی از کتیبه اصلی است و با خط نستعلیق خوشنویسی شده است. در این نوشتار عنصر خط بطور منطقی در فضای مورد نظر و به خوبی ترکیب و هماهنگ شده است.

آنچه که از باقیمانده متن کتیبه برمی آید، اشاره به بنای مسجد مدرسه و موقوفه بودن آن توسط میرزا محمد صادق در سال ۱۶۰۸ هجری قمری (دوره صفویان، در زمان حکومت شاه عباس دوم) است. از همین بخش باقی مانده به وضوح می‌توان دریافت که مفهوم و هدف کتیبه ترویج و تبلیغ عمل وقف و تمجید از کسانی است که به این عمل رو آورده‌اند و موقوفاتی از خود بر جای گذاشته‌اند و این خود نشان از تدبیری هوشمندانه در جهت تدوین برخی از احکام مدیریتی و فرهنگی در جامعه آن دوره از حکومت اسلامی دارد (اسمعیلی سنگری، ایلائی، ۱۳۹۳: ۱۲۴).

مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان

مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان بنای مسجد و مدرسه آقا بزرگ یکی از باشکوه‌ترین و زیباترین مساجد دوره قاجار در ایران به شمار می‌آید. ساختمان این مدرسه با سرمایه شخصی به نام حاج محمد تقی خان‌بان طی سال‌های ۱۲۵۰ تا ۱۲۶۰ هجری قمری جهت استفاده نماز جماعت و درس و بحث داماد خود، ملا مهدی نراقی دوم، برادر ملا احمد نراقی، ملقب به آقا بزرگ بنا شده و به این نام معروف شده است.

این کتیبه به خط نستعلیق نگارش شده است و به دلیل زیبایی و روان بودن، برای نوشتن فرامین بیشتر مورد استفاده قرار گرفته است. بازخوانی متن کتیبه بدین صورت است: «هوالباقی - بحکم محکم شاهنشاه عادل و باذل محمدشاه قاجار خلدالله ملکه و احسانه احسب بخواش جناب شریعت آداب حجه الاسلام ملا محمد مهدی نراقی منال دیوانی قصابی و دباغی کاشان بموجب فرمان مبارک بتخفیف مقرر آمده از تکالیف دیوانی معاف شد. خلاف کننده بلعنت خدا و نفرین رسول گرفتار شود فی محرم الحرام ۱۲۵۶»

این کتیبه شامل فرمان شاه مبنی بر بخشیدن مالیات و عوارض صنوف (دباغی) و (قصابی) کاشان به درخواست ملا محمد مهدی نراقی ثبت شده است و به همان صورت نقش تبلیغاتی بر آن مترتب شده است.

تبریز: مسجد مقبره چهار منار

این بنا در محله قدیمی چهار منار و بخش غربی مجموعه بازار واقع شده است که با عنوان مسجد مقبره چهار منار یا چهار قبرها نامیده می‌شود. بر اساس کاوش‌های میدانی صورت گرفته، گنبد و مقبره این مجموعه در اواسط قرن پنجم هجری قمری احداث شده است. گنبد و مقبره اصلی

جدول ۱. نمونه‌های آماری از کتیبه نگاری، مأخذ: نگارندگان.

نمونه آماری	شهر	دوره تاریخی	جنس کتیبه	مکان نصب	موضوع و متن کتیبه	محتوی تبلیغاتی	تصویر کتیبه ها		
گرفی	۱	گنبد سرخ	مراغه	سلجوقی	آجر	دیواره، شمالی، سردر بنا	نام بانی گنبد، تاریخ احداث بنا	انتقال دهنده، اطلاعات تاریخی	
	۲	مسجد جامع	اصفهان	صفویه	کاشی	ایوان غربی (صفه استاد)	شعر	انتقال مفاهیم و اندیشه‌های مذهبی	
	۳	بقعه میر قوام الدین مرعشی	آمل	صفویه	کاشی	سردر بنا	ذکر خداوند	عبارات مقدس با هدف یادآوری وظایف دینی	
پشت	۴	کاروانسرای گنجعلی خان	کرمان	صفویه	کاشی	زیر قوس سردر	نام کتیبه‌نویس علی‌رضا عباسی و تاریخ ولقب حاکم	ثبت و انتقال دهنده، اطلاعات هنری و تاریخی	
	۵	گنبد حرم مطهر امام رضا (ع)	مشهد	صفویه	طلا	دور گنبد	در مورد سفر شاه و تاریخ ساخت گنبد	حاوی اطلاعاتی از یک رویداد تاریخی	
نستعلیق	۶	مسجد امام	اصفهان	صفویه	کاشی	ورودی مسجد سمت چپ	کتبه محمد رضاالامامی حامدالله تعالی فی ۱۰۴۰	انتقال دهنده، نام هنرمندان و تاریخ ساخت کتیبه، اطلاعات تاریخی	
	۷	مسجد و مدرسه صادقیه	تبریز	صفویه	سنگ	ورودی دهلیز شرقی مسجد	بانی مسجد - مدرسه و موقوفه بودن	تبلیغ و ترویج، عمل وقف، تبلیغات فرهنگی	
	۸	مسجد و مدرسه آقا بزرگ	مسجد و مدرسه آقا بزرگ	قاجاریه	سنگ	بالای سردر	حکم محمد شاه قاجار در مورد تخفیف و بخشیدن مالیات	نقش تبلیغات در زمینه اقتصادی	
	۹	مسجد و مقبره چهار منار تبریز	تبریز	قاجاریه	سنگ	-	تعمیر و بازسازی	تبلیغات فرهنگی در رابطه با بازسازی مکان‌های عمومی	

نتیجه

کتیبه‌ها از آنجا که جزو مستندترین مدارک پژوهش درباره یک بنا هستند مورد توجه هستند. بُعد رسانه‌ای آن بسیار حائز اهمیت است ولی با توجه به پیشرفت رسانه‌های امروزی، رسانه سنتی، کتیبه‌نگاری به طور کلی از بین نرفته است تا حدودی جایگاه آنها کم‌رنگ‌تر شده است.

در پاسخ به سؤالات پژوهش می‌توان به این نکته رسید که وجود کتیبه‌ها در معماری از خصایص بارز و مهم هر بنایی است که در بیان مفاهیم و انتقال اطلاعات به‌عنوان یک رسانه تبلیغاتی از اهمیت و جایگاه بالایی برخوردار است که در بررسی نمونه‌های مورد مطالعه به نتایج زیر رسیده‌ایم.

- بحث رسانه‌ای یک کتیبه را نمی‌توان منحصر در یک بُعد تاریخی، مذهبی، فرهنگی و... دانست ممکن است یک کتیبه در ابعاد مختلف رسانه نقش تبلیغاتی را ایفا کرده باشد ولی در یکی از ابعاد بیشتر جلب توجه کند.

- کتیبه‌های گنبد سرخ مراغه، کاروانسرای گنجعلی خان، گنبد حرم مطهر امام رضا(ع) و مسجد امام اصفهان به ثبت وقایع تاریخی زمان خود پرداخته‌اند و از نظر ثبت اطلاعات تاریخی نقش رسانه‌ای قابل توجهی داشته‌اند.

- کتیبه‌های مسجد جامع اصفهان و بقعه میرقوام الدین مرعشی آملی جنبه تبلیغات مذهبی در آن مشهود بوده است.

- کتیبه‌های مسجد و مدرسه صادقیه و همچنین مسجد و مقبره چهارمنار تبریز نقش تبلیغات فرهنگی را به ترتیب در رابطه ترویج و تبلیغ عمل وقف و در رابطه با بازسازی مکان‌های عمومی داشته‌اند.

- کتیبه مسجد و مدرسه آقا بزرگ کاشان از نظر نقش رسانه‌ای اقتصادی می‌توان گفت منحصر به فرد است.

- به نظر می‌رسد که بیشتر این کتیبه‌ها در دوران صفویه و قاجاریه کتابت شده‌اند که می‌توان این دوران را اوج کتیبه‌نگاری ایران دانست.

به‌طور کلی این نتیجه حاصل شد که کتیبه‌نگاری پیشینه بسیار کهنی دارد و توانسته است نقش رسانه‌ای را از گذشته تاکنون به انجام رساند. با توجه به این که کتیبه‌ها، تنها اسناد گویایی هستند که می‌توانند بی‌واسطه اطلاعات سودمندی در ارتباط با اوضاع فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، هنری و... را در دوره‌های مختلف در اختیار ما قرار دهند. کتیبه‌ها در معماری ایران به‌مثابه رسانه تبلیغاتی نقش تعیین‌کننده‌ای در ساختمان‌های فرهنگی و مذهبی جامعه ایران داشته‌اند.

منابع و مأخذ

آدام، گتسی؛ دوالو، کوهیار. ۱۳۸۸. «هنر به مثابه رسانه»، فصلنامه هنر، ش ۸۲.
اسمعیلی سنگری، حسین؛ ایلائی، وحید. ۱۳۹۳. بازخوانی اسناد کتیبه‌ای غیرمنقول در میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، ش ۵.
جباری، صداقت. ۱۳۸۷. «تکوین و تطور خط نستعلیق در سده هشتم و نهم هجری قمری»، هنرهای زیبا، ش ۳۳.

دباغیان، روحا. ۱۳۹۳. «خوشنویسی در معماری اسلامی»، نشریه کانون مهندسين ساری، ش ۴.
دهشیری، محمدرضا. ۱۳۸۸. «رسانه و فرهنگ‌سازی»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی دوره دوم ش ۸.
راشد محصل، محمدتقی. ۱۳۸۷. کتیبه‌های ایران باستان. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
رجایی باغسرخی، امیر؛ عموزاد مهدیرجی، محمدرضا. ۱۳۸۸. تأثیر پذیری هنر کتیبه‌نگاری عصر تیموریان از دوره‌های قبل و نقش آن بر دوره‌های تاریخی بعدی در بناهای اصفهان. پژوهش‌شکده

هنرهای سنتی اسلامی.

- رجایی باغسرخی، امیر؛ بصیری، سمیه. ۱۳۹۱. کتیبه‌نگاری. تهران: پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات.
- سید محسنی، سیدشهاب. ۱۳۸۱. «تبلیغات مخاطب پژوهی و اثربخشی»، هنر هشتم، ش ۲۶.
- شایسته فر، مهناز. ۱۳۸۴. «نقش تزئینی و پیام‌رسانی کتیبه در معماری اسلامی»، کتاب ماه هنر.
- شایسته فر، مهناز. ۱۳۸۴. هنر شیعی؛ عناصر هنرشیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان. تهران: انتشارات یساولی.
- شهیدانی، شهاب؛ شاهمندی، اکبر. ۱۳۹۲. «بررسی ابعاد تاریخی و هنری کتیبه سردر مسجد جامع تبریز (فرمان فتحعلیشاه قاجار به سال ۱۲۱۶ ه ق)»، کتاب ماه هنر، ش ۱۸۰.
- فرهنگی، علی اکبر؛ نصیری، بهاره. ۱۳۸۷. «ارتباطات اجتماعی سالم با رسانه‌ها از طریق سواد رسانه‌ای، پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی»، سواد رسانه‌ای، ش ۲۲.
- فضائی، حبیب‌الله. ۱۳۸۸. تعلیم خط. تهران: انتشارات سروش.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. ۱۳۸۳. «خط و خوشنویسی در گذر زمان»، کتاب ماه هنر.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا. ۱۳۷۳. رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته. تهران: روزنه.
- قمی، شیخ عباس. ۱۳۸۴. کلیات مفاتیح الجنان. ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای. قم: آیین دانش.
- مکی نژاد، مهدی. ۱۳۸۸. زمستان. «سیر تحول کتیبه‌های ثلث در معماری ایران صفوی تا قاجار»، فصلنامه تحلیلی پژوهشی نگره، ش ۱۳.
- مودنی، مسعود. ۱۳۹۲. «بررسی تزیینات معماری اسلامی در گنبد‌های مراغه-گنبد سرخ، گنبد کبود، گنبد غفاریه»، دومین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- مولوی، زهره؛ قاعدی فرد، محمد. ۱۳۹۱. «نقش رسانه‌ها در پیشرفت روابط عمومی»، ماهنامه علمی تخصصی انجمن روابط عمومی ایران، ش ۸۳.
- نیستانی، جواد؛ علیئی، میثم. ۱۳۹۲. «بررسی کتیبه‌های صندوق‌های برخی از مقابر ناحیه لواسانات و رودبار قصران». دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی. س ۹، ش ۱۸.

Analysis of the Inscriptions as Advertising Media in Persian Architecture

Aleme Taghizade, MA in Visual Communication, Art and Architecture Faculty, Yazd Branch of the Islamic Azad University, Yazd, Iran.

Javad Ali Mohammadi Ardakani, PhD, Assistant Professor, Painting Dep., Faculty of Arts, Science and Culture University, Tehran, Iran.

Received: 2015/10/3 Accepted: 2016/8/23

This study seeks to analyze the inscriptions as advertising media in Persian architecture. The purposes of the study are analysis and recognition of the importance of inscriptions as advertising media, recognition of the visual potentials of writing and their function in architecture, and the analysis of status of inscription as an advertising medium in Persian architecture. With regard to the study, these questions arise: What was the status of the writing (inscriptions) in Iranian architecture? In what ways can this art form be used to convey concepts and transfer information as an advertising medium? What significance does the art of inscription have in Iranian architecture as a medium? The present study seeks to answer the above-mentioned questions, using descriptive-analytical method, based on library sources. The statistical population includes all architectural inscriptions in Iran, and using selective sampling method, the data is analyzed qualitatively. The results indicate that important historical information lies within inscriptions, which plays a notable role in storing, transferring information, thoughts and ideas as an advertising medium. The inscriptions in Persian architecture are in accordance with the terms of bio-architecture and reflect their contemporaneous social, religious and cultural conditions, and play a decisive role in the cultural context and religious propaganda in the society.

Keywords: Advertising Medium, Persian Architecture, Inscription, Religious Propaganda, Writing.